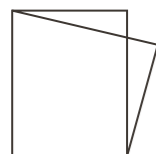

Dannelsens værdifylde

Merete Wiberg,
lektor, ph.d.,
Danmarks institut
for Pædagogik og
Uddannelse, Aarhus
Universitet

Artiklen diskuterer, hvordan dannelses-teorier kan bidrage til de pædagogiske professioner. Indgangen til diskussionen er at se på dannelse som et begreb, der har et indhold af værdier, og som af den grund bidrager til diskussioner om norm- og værdiorientering i pædagogikken. Artiklen introducerer, inspireret af filosofen Nicolai Hartmann, værdifylde som et pædagogisk analytisk begreb, der bidrager til at understøtte en systematisk undersøgelse af værdiindhold i pædagogisk teori og praksis. Som eksempel foretages der en kortfattet systematisk analyse af dannelses-teoretikeren Dietrich Benners begreb om det ikke-affirmative. Dannelses-teorier skal ikke operationaliseres og anvendes i pædagogisk praksis, men de udgør et med- og modspil til denne. Derimod bidrager dannelses-teorier til at udkaste

modeller for pædagogiske helhedssyn. Således udkaster, begrundes og diskuteres dannelses-teorier værdier og dannelsesidealer for fremtidens pædagogik med henblik på at skabe refleksion og diskussion i offentligheden og i den pædagogiske profession.

Indledning

Et diskussionsemne i forbindelse med forberedelsen til revision af læreruddannelsen er, hvordan dannelse skal integreres i uddannelsen. I den forbindelse blev der nedsat en udviklingsgruppe for læreruddannelsen. I notatet fra udviklingsgruppen (baseret på slides) fremgår det, at en ambition er at "øge fokus på dannelse i læreruddannelsen, så de studerende formes til at varetage helheden af opgaver som lærer i folkeskolen" (Uddannelses- og Forskningsministe-

Som pædagogisk begreb kan værdifylde bruges til at indfange og karakterisere det særlige genstandsfelt, som værdier udgør i pædagogisk teori og praksis.

riet, 2021, slide 5). Men hvorfor har vi overhovedet brug for at tale om dannelse i forbindelse med læreruddannelsen? Ét muligt svar herpå er, at pædagogikken har brug for norm- og værdiorienteringer, og at dannelses-tænkningen kan tilbyde denne. Som den tyske uddannelsesforsker Wolfgang Brezinka skriver, så kan den empiriske uddannelsesvidenskab ikke tilbyde norm- og værdiorienteringer, og han peger derfor på den pædagogiske filosofi til at varetage denne opgave. (Brezinka, 1978, s. 203).

Dannelse er et centralt begreb i den kontinentale pædagogiske filosofi, og det rummer uomtvisteligt en norm- og værdiorientering, i og med at der i de enkelte dannelses-teorier er udkast til dannelsesidealer. Som de pædagogiske forskere Hans Vejleskov og Thyge

Winther-Jensen skriver, så har vi brug for klassiske pædagogiske teorier til at sammenligne og diskutere pædagogiske helhedssyn:

Nogle vil måske indvende, at hvis man inddrager "klassiske teorier", bliver der tale om normative pædagogiske teorier, som vi ellers var på vej væk fra? Jo, men ikke nødvendigvis normative i den betydning, at de direkte skulle være foreskrivende for praksis. De fungerer i dag snarere som modeller for pædagogisk tænkning, der gør det muligt for os at sammenligne pædagogiske helhedssyn og se på deres virkninger og konsekvenser for forståelsen af fundamentale pædagogiske begreber (Vejleskov & Winther-Jensen, 2017, s. 32).

Det samme kan man sige om dannel-

ses-teorier, som er en delmængde af 'klassiske teorier'. Vi har brug for dannelses-teorier til at udkaste og diskutere pædagogiske helhedssyn og på denne måde bidrage til en oplyst diskussion blandt pædagogisk professionelle og i den offentlige debat.

I denne artikel vil jeg diskutere, hvad dannelses-begrebet kan bidrage med til de pædagogiske professioner, når det kommer til norm- og værdiorienteringer. Indgangen til diskussionen er at se på dannelse som et begreb, der har værdifylde, og som af den grund bidrager til diskussionen om norm- og værdiorientering i pædagogikken.

Artiklens opbygning er følgende. I det første afsnit vil der blive redegjort for værdifylde som pædagogisk og analytisk

begreb. I det andet afsnit er der fokus på dannelseseteoriers værdifylde, og der vil med udgangspunkt i begrebet værdifylde blive foretaget en kortfattet analyse af dannelseseteorikerens Dietrich Benners begreb om det ikke-affirmative. Dernæst vil der i tredje afsnit blive argumenteret for, at dannelsesteori er et med- og modspil til den pædagogiske profession. Endelig vil der være en sammenfatning af artiklens konklusioner.

Værdifylde som pædagogisk begreb

Værdifylde er, inspireret af den tyske filosof Nicolai Hartmann, udviklet som pædagogisk begreb i bogen *Teoretisk pædagogik – et laboratorium for forventninger og håb: Om værdifylde i pædagogikken* (Wiberg, 2022 under udgivelse) med henblik på at indkredse og karakterisere det værdimæssige indhold i henholdsvis pædagogisk teori og praksis. I bogen bliver begrebet defineret således:

Værdifylde er et analytisk begreb (inspireret af Nicolai Hartmann), som betegner, indkredser og karakteriserer det værdimæssige indhold i pædagogisk teori og praksis. I den teoretiske pædagogik betegner værdifylde en teoris indhold af værdier og den måde, hvorpå de i teorien er vægtet, diskuteret og indgår i relation med hinanden. I den praktiske pædagogik betegner værdifylde den måde, som værdier gennem menneskelige handlinger manifesterer sig på og indgår i relation til hinanden. Værdifylde erfares af det enkelte menneske, men vil altid på forskellig vis være forud for og overskride dette i og med den historicitet, der er indlejret i menneskers erfaring og forståelse (Wiberg, 2022, under udgivelse, kap. 4).

Værdifylde er, som det fremgår af definitionen, inspireret af den tysk-lettiske filosof Nicolai Hartmann. Hartmann bruger begrebet værdifylde ('Wertfülle') til at beskrive den værdierfaring, som mennesker kan have i forskellig grad, og som det 'etiske menneske', ifølge Hartmann, har i særlig grad. I følgende citat fremhæver Hartmann 'værdifylde' som noget, det etiske menneske i særlig grad har adgang til:

"Det etiske menneske er på alle måder i modsætning til det forjagede, men sløv-sindede. Han er den, der kan se værdier, sapiens i den oprindelige betydning af ordet: den "smagende". Han er den, der har organet for livets værdifylde [Wertfülle], dette moralske organ". (Hartmann, 1949, s.17)

I ovenstående citat henviser Hartmann til, at sapiens kan forstås i betydningen den smagende. Hartmann forklarer det ikke yderligere, men må henvise til, at Homo sapiens betyder det tænkende menneske, og 'sapere' betyder at vide, at forstå og at smage. Filosofen Hans-Georg Gadamer gør opmærksom på, at begrebet smag er blevet indsnævret, og at vi har glemt, at smag oprindeligt var mere moralsk end æstetisk: "Dette begrebs lange forhistorie, før Kant gjorde det til grundlag for sin *Kritik der Urteilkraft*, belærer os om, at begrebet smag oprindeligt er mere *moralisk* end *æstetisk*" (Gadamer, 2004, s. 38).

Hartmanns filosofiske tilgang til værdier betegnes som material værdietik. Han er her inspireret af den tyske filosof Max Scheler (Scheler, 2007). Den materiale værditeori er et opgør med Kants etiske formalisme og regeletik, herunder især

teorien om det kategoriske imperativ. Heroverfor anfægter Hartmann, at forud for en bevidsthed om regler har mennesket en oprindelig værdifølelse (Hartmann, 1949, s. 118).

Når Hartmann skriver, at mennesket har organet for livets værdifylde, så handler det om, at mennesker ikke bare intellektuelt forstår og taler om værdier, men at de faktisk erfarer, føler, 'smager' og sanser dem. Hvis det er rigtigt, så er det en vigtig information til den pædagogiske profession og alle andre, der opdrager og danner. De værdier, som sætter sig igennem i kulturen i en pædagogisk institution, bliver faktisk erfaret og følt af nogen, nemlig børn, unge, studerende og også de ansatte selv. Og her taler vi ikke kun om, hvad der står i et værdigrundlag, men den faktiske kultur. Afsløringen af kulturen på Herlufsholm er et godt eksempel på, hvordan fysisk og psykisk vold kan gemme sig under en tilsyneladende pæn overflade. De tidligere elevs udtalelser om praktiseret vold siger en del om, hvordan de værdier, som de efter eget udsagn har erfaret og mærket, har haft betydning for de udsatte personers liv og selvforståelse (TV2, 2022, Herlufsholms hemmeligheder).

Ud over denne opmærksomhed på menneskers sansende og tænkende omgang med værdier, så har Hartmann fokus på at opkvalificere vores forståelse af værdier, herunder ikke mindst værdierne relationer med hinanden. Værdier skal ifølge Hartmann altid forstås relationelt. Forstår man en værdi isoleret, så bliver den ifølge Hartmann meget abstrakt (Hartmann, 1949, s. 271). Værdifylde som pædagogisk begreb sammenfatter således inspireret af Hartmann to

perspektiver: 1.) at mennesker har en sansende, smagende og tænkende tilgang til værdier, og 2.) at værdier altid skal forstås relationelt.

Som pædagogisk begreb kan værdifylde bruges til at indfange og karakterisere det særlige genstandsfelt, som værdier udgør i pædagogisk teori og praksis. Mennesker vil altid træde ind i en verden fyldt med værdier i forskellige konstellationer. I pædagogisk praksis kan begrebet om værdifylde understøtte pædagoger og lærere i at være opmærksomme på, hvordan de værdier, som de formidler gennem deres handlinger og iscenesættelse af situationer, bliver erfaret af nogen, nemlig børnene og eleverne. Eksempelvis kan en elev sidde med en oplevelse af at være blevet behandlet uretfærdigt af læreren. Eleven kan således både opleve uretfærdighed og mangel på anerkendelse. Måske var det ikke tilsigtet af læreren, men erfaret af eleven.

I denne sammenhæng vil værdifylde blive anvendt til at forstå dannelsens værdifylde. Dannelse er som nævnt et flertydigt og dynamisk begreb, og værdifylde kan derfor vise sig på forskellig vis, afhængigt af hvilken dannelsesteori man henviser til.

Dannelseseteoriers værdifylde

Dannelseseteorier har det særlige kendetegn, at de altid på en eller anden måde vil have et normativt indhold, i og med at der vil være påstande og diskussioner om bestemte dannelsesidealer såsom det 'ikke-affirmative' i Dietrich Benners dannelsesestænkning (Benner, 2005); idealet om demokrati, som er indlejret i den pædagogiske tænkning hos John

Dewey (Dewey, 2005); selvbestemmelse, medbestemmelse og solidaritet, som dannelsesidealer i Wolfgang Klafkis dannelsesteori (Klafki, 2014, s. 122) og Peter Kemps dannelsesideal om verdensborgeren (Kemp, 2013). Dannelsesbegrebet "rummer fortællinger om menneskers håb, muligheder, moralske fordringer og ikke mindst selvforståelse af at være et særligt betydningsfuldt væsen, der konstant er i en tilblivelsesproces gennem et verdensforhold." (Wiberg, 2016, s. 81).

Dannelsesidealer kan også være mere eller mindre eksplicit indeholdt i filosofiske teorier, som eksempelvis Hannah Arendts begreb om pluralitet, der henviser til såvel en tilstand som et ideal for mennesket (Arendt, 1998, s. 175).

Jeg udfolder begrebet værdifylde i den tidligere nævnte bog (Wiberg, 2022, kap. 4), så der vil her være tale om nedslag, som nedenfor er opsamlet i et skema med tilhørende forklaringer. Værdifylde er her udmøntet i opmærksomhedspunkter, der skal bidrage til en systematisk analytisk tilgang til værdier i teori og praksis. Værdifylde er som nævnt et analytisk begreb, der skal bruges til

at nuancere forståelsen af de værdier, som er indeholdt i pædagogisk teori og i pædagogisk praksis. Værdifyldebegrebet stiller sig således mellem pædagogisk teori og praksis, idet pædagogisk teori udgør et med- og modspil til praksis. Det analytiske udgangspunkt i denne artikel er dannelseseteorier, og hvordan disse bidrager til den pædagogiske profession.

Nedenstående skema beskriver en række af de opmærksomhedspunkter, som kan bidrage til en mere nuanceret forståelse af en given dannelseseteoris værdifylde. Der er tale om et værktøj til at gå på opdagelse på kryds og tværs i en dannelsesteori, hvor den analytiske enhed både er enkeltværdier, disses relationer til hinanden og det overordnede udkast til et pædagogisk helhedssyn.

I det følgende vil jeg i en kortfattet gennemgang eksemplificere brugen af ovenstående ved at se på Dietrich Benners ikke-affirmative dannelsesteori (Benner, 2005, s. 22). Fokus vil være på begrebet om det ikke-affirmative, som er omdrejningspunktet for Benners dannelsesestænkning. Dannelse handler for Benner helt overordnet om at bidrage

Værdikategori	Hvilken slags værdier. Er der f.eks. tale om en pædagogisk, moralsk/etisk eller politisk værdi?
Værdibegrundelser	Hvordan begrundes værdierne?
Relationer og hierarkier	Hvordan står de enkelte værdier i relation til hinanden? Hvilke eksempler er der på antiværdier? Er der et hierarki af værdier?
Historicitet	Værdierne historie og virkning gennem historien.
Håb og idealer	Hvilke håb og idealer, herunder dannelsesidealer, viser sig?
Værdierne tyranni	Dette begreb er hentet fra Nicolai Hartmann (Hartman, 1949, s. 576) og henviser til, at en eller flere værdier kan dominere så meget, at de tyranniserer andre værdier.
Manifestationer	Hvordan manifesterer værdierne sig i pædagogisk praksis?

til elevernes refleksion, tænkning og selvvirksomhed. Begrebet om det ikke-affirmative er for Benner nøglen hertil. Det ikke-affirmative er et pædagogisk begreb, som har et tydeligt normativt og værdimæssigt indhold. Jeg henviser derfor i nedenstående til det ikke-affirmative som en værdi.

Hvilken værdikategori tilhører det ikke-affirmative? Svaret herpå må være, at der er tale om både en pædagogisk, politisk og en etisk værdi. Pædagogisk, fordi begrebet om det ikke-affirmative henviser til et dannelsesideal, hvor evnen til kritik og refleksion er i højsædet, og politisk og etisk, fordi det henviser til et demokratisk ideal, hvor kritisk dialog med andre mennesker er et vigtigt omdrejningspunkt. Når det kommer til begrundelser, så henviser Benner løbende til idealet om demokrati med henblik på at opdrage og danne til medborgere, der kan indgå i et demokratisk samfund (Benner, 2005, s. 30). Derudover henviser Benner til 'selvvirksomhed' som dannelsesideal, hvor selvvirksomhed i et historisk perspektiv er et ideal, som står centralt i Wilhelm von Humboldts neohumanistiske dannelsesestænkning (Humboldt, 2021). Hos Humboldt er dannelse udspændt mellem modtagelighed og selvvirksomhed: "Hvad mennesket altså nødvendigvis behøver, er blot en genstand, som muliggør en vekselvirkning mellem menneskets modtagelighed og dets selvvirksomhed" (Humboldt, 2021, s. 67). Idealet om selvvirksomhed bliver hos Benner understøttet af den ikke-affirmative tilgang, idet denne tvinger barnet og den unge til at tænke selv og ikke bare underkaste sig andres normer. Benner eksemplificerer dette med et casestudie om eleven Heini, som "ikke var i stand til at ønske, efter at

han havde lært altid at ønske det, som han antog, at andre ville have ham til at ønske" (Benner, 2005, s. 23). Et vigtigt argument, som Benner fremfører, er, at uden selvvirksomhed er læring faktisk ikke mulig, i og med at "menneskelig læring beror på en selvvirksom tilegnelse af noget umiddelbart ukendt, som aldrig ganske enkelt kan bekræftes af det lærende subjekt." (Benner, 2005, s. 24). Dette argument er ganske interessant og slående i lyset af den diskussion og kritik, der løbende har været af læringsmålsstyring i Danmark.

Med hensyn til relationer mellem de værdier, som kommer til udtryk i Benners ikke-affirmative dannelsesestænkning, så er der en tydelig relation til eksempelvis demokrati, som netop understøtter ideen om det ikke-affirmative. Ser man på antiværdier, så nævner Benner her modsatrettede værdier som 'affirmativ opdragelse' (Benner, 2005, s. 22), 'fremmedbestemmelse' (Benner, 2005, s. 24), 'indoktrinering' (Benner, 2005, s. 25). Antiværdier er typisk meget oplysende i forhold til at forstå den værdi, der undersøges, her det ikke-affirmative.

Spørgsmålet er, om der er spor af 'værdiernes tyranni' i Benners tænkning. Her kunne man jo pege på lige præcis begrebet om det 'ikke-affirmative'. Benner løber her ind i det paradoks, at han selv bliver nødt til at bekræfte det ikke-affirmative, og dermed risikerer denne værdi at udøve et tyranni i forhold til andre værdier, som kunne være i spil.

Analysen her kunne blive lang, og ovenstående er et forsøg på at eksemplificere brugen af begrebet værdifylde. Ser man på de håb og værdier, som er indeholdt i Benners dannelsesestænkning, så udtrykkes

disse måske meget godt i det følgende citat, som kommer fra en lærer, der blev interviewet i pilotprojektet "Dannelse af etisk myndighed i den danske folkeskole":

Det er jo det, vi gerne vil have, at de skal blive sådan nogle livsduelige samfundsborgere, som tør at tage stilling og kan tage stilling og være kritiske. Og nogle gange siger jeg også noget værre vrøvl bare for at provokere dem, ikke. Hvor de kan blive sådan lidt forargede og lidt provokerede på det, jeg siger (Wiberg, Nielsen, Pedersen & Andersen, 2018, s. 34).

De værdier, som læreren udtrykker gennem citatet, er, som det fremgår af definitionen på værdifylde, historisk indlejrede. Idealer som demokrati, åndsfrihed og kritisk stillingtagen er indlejret i en dannelsesfortælling, som har sit udspring i oplysningstiden, hvor filosofen Immanuel Kant i 1784 udtalte de berømte ord: "Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er manglen på evne til at betjene sig af sin forstand uden en andens ledelse" (Kant, 2017, s. 65).

Benners dannelsesestænkning kræver som alle andre dannelsesesteorier en systematisk analyse og diskussion. Begrebet om værdifylde er anvendt med dette for øje. Spørgsmålet er så, hvordan de dannelsesidealer, som Benner fremsætter, faktisk manifesterer sig i praksis. Ovenstående citat fra læreren demonstrerer, at denne forsøger at praktisere den ikke-affirmative tilgang ved hele tiden at gå ind i et modspil med eleverne. Læreren forsøger at provokere og også at spille djævlens advokat, med henblik på at de selv kommer på banen. Hvorvidt

Dannelsesesteorier har det særlige kendetegn, at de altid på en eller anden måde vil have et normativt indhold, i og med at **der vil være påstande og diskussioner om bestemte dannelsesidealer** såsom det 'ikke-affirmative' i Dietrich Benners dannelsesestænkning.

det faktisk lykkes er en anden sag, men intentionen er tydelig her. Læreren nævner ikke selv begrebet om det ikke-affirmative.

Dannelsesestænkning som med- og modspil til den pædagogiske profession

På sin vis er Benners dannelsesestænkning eksemplarisk. Den indeholder mange af de værdier, som vi forbinder med dannelse, og så har den klare referencer til klassisk dannelses- og oplysnings-tænkning. Hvorvidt Benner så udkaster konstruktive udkast til dannelsesidealer, således som det eksempelvis ses i Klafkis kritisk-konstruktive dannelsesestænkning, er et andet spørgsmål. Klafkis idé om, at vi alle er medansvarlige for, hvad han kalder de epokale nøgleproblemer (Klafki, 2014, s. 74-79), er en dannelsesestænkning, der indtrængende

opfordrer den pædagogiske profession til at arbejde med disse problemer.

Imidlertid er det en problematisk forståelse af relevansen af dannelsesestænkning, hvis den bliver set som en brugsanvisnings-tænkning. Den norske pædagogiske forsker Lars Petter Storm Torjussen kommenterer på en sådan forestilling, at "teoriens væsentlige funktion ikke er at give en slags *brugsanvisning* til praksis, men repræsenterer en mulighed for at give et overblik, som gennemskuer bindinger til kontingente samfundsforhold og ureflektede interesser." (Torjussen, 2021, s. 296). At det er problematisk at forstå dannelsesestænkning som en brugsanvisning, betyder imidlertid ikke, at der ikke er anvisninger og forslag i dannelsesesteorier. Benners og Klafkis dannelsesesteorier er gode eksempler

herpå. Spørgsmålet er imidlertid, hvad pædagogisk professionelle kan lære af dannelsesesteorier, og hvordan de skal bidrage til praksis.

De tyske pædagogiske tænkere Thompson og Weiss påpeger, at dannelsesbegrebet modarbejder operationalisering (Thompson & Weiss, 2008, s. 11-12). Dannelsesbegrebet tilbyder ifølge Thompson og Weiss en modstand mod praksis. De henviser her til Wilhelm von Humboldt og dennes tematisering af det antinomiske forhold mellem menneskets frihed og dets bestemmelse (Thompson & Weiss, 2008, s. 10). Pointen er, at i og med at dannelse handler om menneskets frihed, så må noget stå åbent, for ellers ville dannelsesbegrebet modsige sig selv.

Hvis den pædagogiske profession blot operationaliserer og 'plastrer' dannelsesidealer på praksis, så vil det være misforstået brug af dannelses teorier. Dannelses teorier skal derimod bruges til refleksion. Dannelses teorier giver et bud på en pædagogisk helhedstænkning (Vejleskov & Winther-Jensen, 2017, s. 32), og den pædagogiske profession kan bruge denne til at overveje sin egen praksis og didaktik. Dette kan blandt andet ske ved at se på værdifylden i teorien og på den baggrund diskutere, hvorvidt de diskuterede og begrundede værdier kan og skal danne grundlag for tilrettelæggelse af pædagogiske situationer og handlinger. Eksempelvis kan Benners begreb om det ikke-affirmative bidrage til en diskussion om en didaktisk tænkning, hvor elever opfordres til at lære at tænke selv og ikke blot tilpasse sig andres holdning. Dette kan være brugbart både fagligt og

i sociale sammenhænge. Men dannelses teorien kan ikke bruges til at 'bestemme' fremtiden og håbet for det enkelte menneske. Derimod kan det udkaste en model af et håb for en fremtid. Den pædagogiske profession kan bruge teorien til at analysere, diskutere og reflektere over det pædagogiske helhedssyn, som dannelses teorien fremlægger.

Afsluttende bemærkning

Dannelses teorier bidrager til den pædagogiske profession med norm- og værdiorienteringer, idet dannelses teorier altid vil indeholde en diskussion af normer og værdier. Imidlertid er det vigtigt, at den pædagogiske forskning er i stand til systematisk og analytisk at undersøge og diskutere værdiindholdet i dannelses teorier. Værdifylde som pædagogisk begreb er tænkt som et bidrag til at understøtte sådanne systematiske

undersøgelser af pædagogiske teoriers værdiindhold.

Dannelses teoriers funktion er ikke at foreskrive normer og værdier til den pædagogiske profession, men derimod at tilbyde et med- og modspil til denne. Således er de forslag, som man kan finde i dannelses teorier, ikke at forstå som direkte omsættelige i pædagogisk praksis, men derimod som et indspil til refleksion, kritisk tænkning og bud på håb for fremtiden. Dannelses teorier bidrager til at udkaste modeller for pædagogiske helhedssyn, hvor det værdimæssige indhold spiller en stor rolle. Således udkaster, begrunder og diskuterer dannelses teorier værdier og dannelsesidealer for fremtidens pædagogik med henblik på at skabe refleksion og diskussion i offentligheden og i den pædagogiske profession.

REFERENCER

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Benner, D. (2005). *Tekster til dannelses teori*. Århus: Klim.

Brezinka, W. (1978). *Metatheorie der Erziehung*. München: Ernst Reinhardt Verlag.

Dewey, J. (2005). *Demokrati og uddannelse*. Århus: Klim.

Gadamer, H.-G. (2004). *Sandhed og metode*. Århus: Systime.

Hartmann, N. (1949). *Ethik*. Berlin: Walter De Gruyter & Co.

Humboldt, W. von (2021 [1793]). Teorien om mennesket dannelse. Et fragment. I: Lucas Cone (red.), *Pædagogikkens fundament*. København: Hans Reitzels Forlag.

Kant, I. (2017) "Besvarelse af spørgsmålet: Hvad er oplysning". I: Jeppesen, M.H., Nielsen, C.F., Eriksen, C.B. & Jørgensen, E.K. (red.), *Immanuel Kant: Oplysning, historie, fremskridt: Historie-filosofiske skrifter*. Aarhus: Slagmark.

Kemp, P. (2013). *Verdensborgeren*. København: Hans Reitzels Forlag.

Klafki, W. (2014). *Dannelses teori og didaktik – nye studier*. Århus: Klim.

Scheler, M. (2007 [1928]). *Der Formalismus in der Ethik und die Materiale Wertethik*. Elibron Classics.

Thompson, C. & G. Weiss (2008). Zur Widerständigkeit des Pädagogischen. Eine Skizze. I: Thompson C. & G. Weiss (Hg.). *Bildende Widerstände – widerständige Bildung*. Bielefeld: Transcript Verlag.

Torjussen, L.P. Storm (2021). Hvordan skal vi forstå forholdet mellem teori og praksis i pedagogikken? I: Torjussen, L.P. Storm & L. Hilt (red.), *Grunnspørgsmål i Pedagogikken*. Bergen: Fagbokforlaget.

TV2 (2022). *Herlufsholms hemmeligheder*. Dokumentar sendt 05.05.2022.

Uddannelses- og Forskningsministeriet (2021). Løsningsforslag til en nytænkt læreruddannelse. <https://ufm.dk/uddannelse/videregaende-uddannelse/professionshøjskoler/professionsbacheloruddannelser/laereruddannelsen/faglige-anbefalinger-til-ny-laereruddannelse/slides-fagligt-udviklingsarbejde-lu.pdf> tilgået 06.05.22

Vejleskov, H. & T. Winther-Jensen (2017). *De pædagogiske fags grundlag og anvendelse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag

Wiberg, M. (2016). Dannelsesbegrebets rolle som regulativ ide i teoretisk pædagogik – Dannelsesbegrebet og den pædagogiske forskning. *Studier i pædagogisk filosofi*, 5(1), 81-95.

Wiberg, Merete (2022 under udgivelse). *Teoretisk pædagogik - et laboratorium for forventninger og håb: Om værdifylde i pædagogikken*. København: Hans Reitzels Forlag.

Wiberg, M., C. Fogh Nielsen, A. Pedersen & K.M. Andersen (2018). *Dannelse af etisk myndighed i den danske folkeskole. Rapport fra pilotprojekt november 2017- januar 2018*. København: DPU – Danmarks institut for Pædagogik og Uddannelse, Aarhus Universitet: http://projekter.au.dk/fileadmin/projekter/Etisk_myndighed/Dannelsen_af_etisk_myndighed_i_den_danske_folkeskole-A4-21.12.2018.pdf